

ODRŽIVOST RURALNIH PODRUČJA I DOSADAŠNJA STRATEGIJA RAZVOJA RURALNOGA TURIZMA U MANJE RAZVIJENIM REGIJAMA CRNE GORE

Luka Mitrović
Sveto Živković

Sažetak

Ruralna područja Crne Gore čine preko 90 posto ukupnoga teritorija. Geografski, Crna Gora se dijeli na primorsku, središnju i sjevernu regiju. Iako mala država u jugoistočnom dijelu Europe s mnoštvo prirodnih i kulturno-povijesnih znamenitosti, Crna Gora ima veliki potencijal za razvoj održivoga ruralnog turizma. Konceptijski pristup razvoja ovoga vida turizma i problematika njezinih potencijala za razvoj u Crnoj Gori u nedovoljnoj mjeri predstavlja temu rasprave različitih domaćih autora i nedostatak analiziranja bitnih zakonodavnih dokumenta. Upravo iz toga razloga, svrha ovoga rada je ispitati dosadašnji stupanj razvoja održivosti ruralnih područja i samim tim ruralnog turizma u Crnoj Gori prije svega u središnjoj i sjevernoj regiji. Ovaj se rad temelji na usporednoj analizi domaće i strane literature o suvremenom razvoju ruralnih područja i održivoga ruralnog turizma, kao i pregledu pravnih i stručnih dokumenata, gdje smo koristili dugoročne, deskriptivne i induktivne metode te generalizaciju. Rezultati istraživanja ukazuju da Crna Gora još nije podrobno osmislila konceptualnu strategiju održivoga razvoja turizma svojih središnjih i sjevernih regija, kao najmanje razvijenih područja Crne Gore. Upravo tu se pruža prilika za razvoj održivoga ruralnog turizma, odnosno modernije oblikovanje ruralne turističke ponude srednjega i sjevernoga dijela. Doprinos istraživanja se ogleda u identifikaciji konkretnih strateških normi i planova koji će uvjetovati bržu revitalizaciju održivosti ruralnih predjela, smanjiti depopulaciju i migraciju stanovništva, ali i omogućiti profitabilniju strukturu manje razvijenih dijelova. Jedan od mogućih načina odnosi se i na smanjenje regionalne poslovne nejednakosti među kontinentalnim i primorskim područjem, kako bi se turizam Crne Gore ciljano razvijao kao specifičan jedinstven turistički proizvod.

Cljučne riječi: Crna Gora, održivost, ruralni razvoj, ruralni turizam, nerazvijene regije, strategija.

1. RURALNI TURIZAM KAO KONCEPT REGIONALNOGA RAZVOJA U CRNOJ GORI

Ruralni turizam je posljednjih desetljeća vrlo unosna gospodarska djelatnost, te otuda zahvata veliki broj regija širom Europe i svijeta, koji zasigurno nastoji postati regionalni i globalni makroekonomski izazov, ali i financijski imperativ. Međutim, u literaturi, ali i u praksi, utjecaj ruralnoga turizma na regionalni razvoj u Crnoj Gori i dalje je neistraženo područje, prvenstveno zato što nema jasno definiranih i utvrđenih metoda koje bi učinkovito kvalificirale, izmjerile i predstavile ovaj učinak. Upravo zbog tih nedostataka, utjecaj ruralnoga turizma na regionalni razvoj još nije sustavno praćen, nema odgovarajućih pokazatelja koji se mogu koristiti za provjeru, određivanje kvalitete i kvantitativni odabir, pa je stoga teško odrediti cjelokupni utjecaj turizma na razvoj određenoga područja (Pejanović, Vujović 2008).

Ruralna područja definirana su kao poseban tip društvenoga sustava u kojem ljudi osjećaju dublju bliskost, interakciju i razumijevanje, kao istrajniju povezanost s članovima područja koje prepoznaju kao mjesto zajedničke zabrinutosti i djelovanja (Milić 2011). Uzimajući u obzir sveobuhvatnu razinu ruralnog turizma u cjelini, za ovu je temu odabran teorijski pristup temeljen na normativnim mjerilima koja prate pokazatelje održivosti. Sukladno tome, definirana su tri teorijska pristupa (Đorđević Milošević, Milovanović 2012):

- 1) Ruralna područja se suočavaju s velikim izazovima, koji podrivaju teritorijalnu koheziju unutar zemalja.
- 2) Ruralna područja često imaju ekonomski potencijal koji je uglavnom neiskorišten, odnosno može se bolje iskoristiti za dobrobit ruralnog stanovništva i ukupan nacionalni razvoj.
- 3) Nijedna politika, ni sile tržišta nisu u stanju u potpunosti odgovoriti na heterogenost izazova i potencijala ruralnih područja i boriti se sa svim pozitivnim i negativnim vanjskim čimbenicima.

Ruralni turizam, u kontekstu regionalnoga održivog razvoja, može se promatrati u više aspekata. S jedne strane kao ekonomska, a s druge kao sociološka, geostrategijska i politička kategorija¹. U praktičnom smislu ruralni turizam „usmjerava ukupan agrokomples ka održivom razvoju, proizvodnji zdrave hrane i njezin plasman na tržištu” (Pejanović, Vujović 2008). Razvoj ovog vida turizma omogućava:

- stabilizaciju cjelokupnoga regionalnog razvoja
- potpunu valorizaciju prirodnih i antropogenih vrijednosti ruralnog prostora
- čuvanje tradicije, kulture i prepoznatljivoga identiteta ruralnih zajednica
- optimiziranje odnosa ruralnih i urbanih cjelina regije
- podizanje konkurentne sposobnosti regije kao turističkog odredišta i
- stvaranje ravnoteže među svim gospodarskim djelatnostima regije, životnog okoliša ruralnog prostora i napore odgovarajućih upravljačkih struktura da se turistički proizvod ruralnih prostora smatra adekvatnim sastavnim dijelom ukupnog društvenog bruto proizvoda regije (Pejanović, Vujović 2008).

U primjeru Crne Gore valja istaknuti da ruralni turizam još uvijek traži svoje mjesto u regionalnom razvoju, zbog toga što nije definirana razvojna strategija tog oblika turizma, odnosno:

- područja u kojima se ruralni turizam razvija nisu definirani
- sve turističke aktivnosti u ruralnim područjima nisu strogo ruralne već po svome sadržaju mogu biti i urbane, ali se samo odvijaju u ruralnim dijelovima
- različite regije razvijaju različite oblike ruralnog turizma, pa je zato teško naći zajednička obilježja za sve zemlje u regiji i
- ruralna područja su zahvatili složeni procesi promjena na globalnom turističkom tržištu (Pejanović, Vujović 2008).

¹ Postoji istraživanje u svijetu koje ističe konverziju novca ostvarenog prodajom turističkih usluga turistima, koji cirkulira iz jednog oblika u drugi u gospodarstvu zemlje domaćina, imajući tako važne efekte na financijski tijek gospodarstva, s kvantitativnim tijekom do čak u 13 do 14 transakcija, prije nego što se izveze iz zemlje posredstvom uvoza proizvoda ili usluga iz te zemlje (preuzeto iz Pejanović, Vujović, 2008, 12, prema Clement 1961).

Pored navedene problematike, razumijevanje ruralnog turizma s gledišta regionalnog razvoja nije lako definirati. Ona u sebi objedinjuje neoruralizam, multifunkcionalnu poljoprivredu, agrarnu i ruralnu politiku, sustav seoskog poduzetništva, karakteristike turističkog odredišta, ponude i potražnje, zatim cjelokupno stanje turističkog tržišta, promocije i politike poslovanja. Međutim, čak i pored uklapanja svih zahtjeva ruralnog turizma, njegova održivost, iako obuhvata zamjenu kapitala i tehničkog napretka, ne podrazumijeva izričito očuvanje svih prirodnih resursa (Solow 1992). Umjesto toga može se reći da određene, neovisne i ključne komponente prirodnog kapitala imaju toliki značaj na cijelo poslovanje da bi njihov gubitak imao nepovratne i profitabilno regresivne posljedice po regiju, državu, pa i čovječanstvo (Rodić, Bošnjak, Vukelić 2008).

2. ODRŽIVI RAZVOJ TURIZMA I RURALNIH PODRUČJA

Kako bi ruralno područje, a time i ruralni turizam bio usmjeren u pravcu progresivnog razvoja, mora biti vođen i planiran tako da pridonosi i potiče kvalitetu života lokalnog stanovništva, zaštitu okoliša i očuvanje kulturnih znamenitosti. Pridržavajući se ovih smjernica, definiran je okvir održivosti, predstavljen od strane Svjetske komisije za okoliš i razvoj u kome se ističe da „razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe” predstavlja održivi razvoj i energetske učinkovitu uporabu raspoloživih obnovljivih resursa (WCED 1987: 43). Sve osobine održivoga razvoja u izvornoj verziji primjenjive su i na sektor turizma, definirane preko određenih principa i ciljeva koji se mogu podijeliti na sljedeće kategorije (Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, 2007):

- fundamentalni principi
- razvojni ciljevi
- ciljevi održivosti
- uvjeti za održivi razvoj.

U okviru fundamentalnoga principa teži se postizanju dugoročnoga kapaciteta za opstanak globalnoga ekosustava. U tom kontekstu izuzetno je važno postignuti adekvatnu pravičnost u raspodjeli resursa sadašnjih i budućih aktera korištenja, što u kontekstu turizma podrazumijeva konstantno održavanje infrastrukture i okoliša, kako bi se trend turističkog proizvoda održavao netaknut i za buduće naraštaje. U segment razvojnih ciljeva spadaju poboljšanje kvalitete života za sve ljude; zadovoljavanje osnovnih životnih potreba; samopouzdanje; političke slobode i endogeni (unutarnji) razvoj. Ciljevi održivosti imaju za cilj smanjiti iscrpljivanje neobnovljivih resursa, osigurati održivu razinu globalnog stanovništva, zaštititi i obnoviti održivo korištenje obnovljivih resursa. Kao uvjeti za održivi razvoj navode se usvajanje nove društvene paradigme za održivo življenje, međunarodni i nacionalni politički i gospodarski sustavi koji su posvećeni pravičnom razvoju i pravičnoj uporabi resursa, tehnološki sustavi koji će ukloniti probleme okoliša, i olakšano širenje integrirane razvojne politike na lokalnoj, na nacionalnoj i međunarodnoj razini.

Koncept održivosti ruralnog turizma temelji se na strategijskim načelima koja teže da postupno i temeljito prate strategijske ciljeve razvoja i to najprije primarnim, koji se tiču infrastrukturnih planiranja, a zatim i onih koji obuhvaćaju gospodarsku, društvenu i

ekološku tematiku (Pedersen 2002). Nužno je u praktičnom smislu shvatiti ciljeve održivog ruralnog razvoja znatno šire od državnih i paradržavnih organa u skladu sa zahtjevima lokalne zajednice, prvenstveno zbog činjenice da bez suglasnosti lokalne zajednice i uprave, bilo kakve promjene se mogu smatrati zlouporabom, što predstavlja destimuliranje razvoja ruralnog turizma. Osim toga, za ispunjavanje svih zahtjeva održivog razvoja, a koji se tiču prvenstveno zdravog životnog okoliša, bitnu ulogu imaju i turisti, koji kao dio turističkog odredišta imaju zadatak da djeluju održivo u tom području (Pedersen 2002). U literaturi se pod definicijom održivog razvoja ruralnog turizma ukazuje na nekoliko ključnih točaka (Dover, Papageorgiou 2003):

- održavanje kontinuiteta u održivosti
- aktivno sudjelovanje u održivosti turizma
- uravnoteženje zahtjeva svih drugih segmenata turističkog poslovanja i održivog turizma
- cjelokupno poboljšanje života lokalnoga stanovništva.

Koncepcija održivog razvoja primarnu ideologiju dijeli na energiju, resurse i privrženost naroda postizanju ekoloških normi življenja, kao i „zelenog poslovnog rješenja”² koji s jedne strane postižu i profitabilnost, a s druge strane održavaju zdrave navike življenja (Department of Economic and Social Affairs: Commission on Sustainable Development 1999). Prema tome, može se zaključiti da se čitav koncept ruralne održivosti temelji na karakteristikama prirodnih mogućnosti ruralnih područja.

3. DOSADAŠNJA POLITIKA RAZVOJA ODRŽIVOGA RURALNOG TURIZMA U CRNOJ GORI

Crna Gora je, kao jedna od najmanjih europskih država, podijeljena na 23 općine (Zajednica opština Crne Gore 2018), 5 reljefnih cjelina: primorje, zaravan dubokog krša, središnja udolina, područje visokih planina i površina i sjeveroistočno područje, odnosno 3 statističke regije: primorska, središnja i sjeverna regija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma 2015). Iako površinski mala država, Crna Gora je značajna po florističko-faunističkom diversitetu. Prema zvaničnim podacima, Crna Gora ima 40 jezera, oko 90 % teritorije je pod šumom, pašnjacima i nepristupačnim predjelima, dok ostalo područje čini dio primorskog područja³. Dio regije koji pripada kontinentalnoj regiji podijeljen je na pet područja koje imaju status nacionalnog parka: Lovćen, Durmitor, Biogradska gora, Skadarsko jezero i Prokletije (Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije 2018). Sjeverna i središnja regija su, po službenim statističkim podacima, jedna od nerazvijenijih područja Crne Gore, koje imaju veliki potencijal za razvoj mnogih oblika turizma. Demografska struktura stanovništva, stopa siromaštva i

² Prema eng. „green business solution”.

³ Prema OECD-ovoj službenoj metodologiji, cjelokupno područje Crne Gore mogao bi biti ruralno, mada Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) klasificira ruralna područja s manje od 10.000 stanovnika u urbanim naseljima u jednoj općini (takvih je čak 13 općina samo u sjevernoj regiji). Prema službenim statističkim podacima, šume, neobrasla šumska zemljišta i nepristupačni tereni zauzimaju skoro 70 %, a površina korištenoga poljoprivrednog zemljišta iznosi oko 22 % ukupnog teritorija države. U vezi s tim možemo zaključiti da najmanje 90 % teritorije Crne Gore čini ruralno područje (šume, poljoprivredna gospodarstva, pašnjaci, obradiva i neobradiva zemljišta, nepristupačni prijedeli, itd.).

nerazvijenost infrastrukture u sjevernoj i središnjoj regiji značajno zaostaje s cjelokupnim razvojem crnogorskog primorja (Milanović, Radojević, Škatarić 2010).

S obzirom na to da se ekonomski razvoj Crne Gore temelji na četiri stupa: turizam, energetika, poljoprivreda i ruralni razvoj i industrija (Pravci razvoja Crne Gore 2015. – 2018. godine), posljednjih godina se sve više pažnje posvećuje spoju turizma i poljoprivrednih, ruralnih područja države kao glavnom gospodarskom stožeru napretka sjeverne i središnje regije. Može se zaključiti da su gore spomenuti prirodni čimbenici bitni za valorizaciju ruralnog održivog turizma u sjevernom i središnjem dijelu Crne Gore, kao najmanje razvijenih područja. S tim u vezi Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja je usvojilo nekoliko ključnih sistemskih dokumenata za razvoj ruralnih područja od kojih su najvažniji: Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju (Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju 2017) i Nacionalni program ruralnog razvoja iz 2008. godine (Vlada Crne Gore: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja 2015). Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju predstavlja osnovni pravni dokument agrarne politike, koji regulira: planiranje razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, mjere agrarne politike, poticaje za poljoprivredu i ruralni razvoj, uvjete za njihovo ostvarivanje, korisnike poticaja, organiziranje proizvođača, kvalitetu i označavanje poljoprivrednih proizvoda, promet poljoprivrednih proizvoda, dopunske djelatnosti, poslove od javnog interesa, registre i evidencije, kao i druga pitanja od značaja za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja. Detaljnije objašnjenje o smjernicama agrarne politike prikazane su u četiri glavne grupe: tržišno-cjenovna politika, politika ruralnog razvoja, poslovi od javnog interesa i društveni prenos obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima (Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju 2017).

Kada je konkretno riječ o održivom razvoju ruralnih regija i ruralnog turizma, kao četiri najvažnija strateška dokumenta izdvajaju se „Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014. – 2020. godine”, „Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015. – 2020”, „Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine” i „Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine”.

Strategija regionalnog razvoja Crne Gore navodi sljedeće ključne mjere (Ministarstvo ekonomije 2014):

- Postizanje ravnomjernijega društveno-gospodarskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regija naročito u sjevernom i središnjem dijelu, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju.
- Unapređivanje sustava nadzora provođenjem Strategije regionalnog razvoja i statističkih pokazatelja.
- Poticajne mjere za nerazvijene općine, kako bi se identificirale područja ulaganja.
- Podizanje razine i kvalitete obrazovanja u skladu s potrebama i zahtjevima tržišta rada.

„Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015. – 2020.” je definirana prethodno donesenim strateškim dokumentom s glavnim ciljem usklađivanja agrarne politike, zakonodavstva i institucionalne potpore poljoprivredi sa zahtjevima pridruživanja EU (Vlada Crne Gore: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja 2015). Pored navedenih dokumenata, donesen je i Nacionalni program razvoja proizvodnje hrane i ruralnih područja 2009. – 2013. godine, koji je usvojen 2008. godine. Međutim

za cjelokupni poticaj crnogorske politike ruralnog razvoja s EU najvažniji je program za programski period 2014. – 2020. godine, IPARD. Ovim programom definiraju se mjere potpore ulaganjima u primarnu poljoprivredu i prerađivačku industriju i potpora širenju gospodarskih aktivnosti u ruralnim područjima (Vlada Crne Gore: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja 2015). U okviru „Strategije razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015. – 2020”, navodi se vizija razvoja (poglavlje 4), ali i mjere razvoja ruralnog turizma koje su usuglašene s politikom EU. Ovim dokumentom se skreće pažnja nadležnim institucijama na važnost reformi u ruralno-turističkom sektoru i također zahtjeva usvajanje velikog broja strateških dokumenata, gdje najprije treba napraviti temeljan i detaljan glavni plan mjera i aktivnosti koje će se sprovesti kako bi cjelokupan opseg dokumenata bio u vezi s političkim, zakonodavnim i administrativnim zahtjevima EU-a (Vlada Crne Gore: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja 2015).

„Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine” osmišljena je s ciljem predstavljanja smjernica iz glavnog plana iz 2001. godine i vizije daljnjeg razvoja. Ono što se Strategijom navodi kao postignuto odnosi se na (Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine 2008):

- orijentiranje tržišne privrede na održivost resursa i privlačenje kako domaćih tako i stranih investitora,
- poboljšanje kvalitete turističkih ponuda i aranžmana⁴,
- od 2007. zabilježen je pozitivan trend rasta potražnje za turističkim ponudama diljem Crne Gore,
- opravdane su potrebe za izgradnjom novih turističkih atrakcija⁵,
- sve je veći aspekt uključivanja sjevernih i središnjih dijelova države u turističke ponude,
- pokretanje portala Nacionalne turističke organizacije Crne Gore,
- povećan interes investitora za ulaganja u turizam Crne Gore.

Strategija također navodi da je za dalji prosperitet turizma u Crnoj Gori bitan (Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine 2008):

- razvoj svijesti o održivosti razvoja i definiranje zakonske osnove preko koje se održivi principi u turizmu moraju poštovati,
- razvoj autentičnih i originalnih turističkih ponuda,
- razvoj inovativnog i funkcionalnog elektroničko informativnog, ali i distributivnog sustava, koji bi olakšao praćenje ponuda, cijena i mogućnosti,
- dobro razvijeni transportni sustav,
- diferencijalni raspon turističke ponude prema individualnim zahtjevima turista.

Slične mjere su opisane u Strategiji razvoja poljoprivrede i ruralnih područja, koja navodi sljedeće čimbenike održivosti razvoja ruralnih područja (Vlada Crne Gore: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja 2015):

- Izgradnja infrastrukturnih objekata (lokalne i regionalne ceste, bolnice, škole, predškolske ustanove, sportski objekti, izgradnja stambenih objekata, itd.).

⁴ Na primjer: visokokvalitetni hoteli, smještaj, hrana, aktivnosti, itd.

⁵ Na primjer: golf tereni.

- Povećanje gospodarske aktivnosti i daljnji poticaji razvoju poduzetništva, malog i srednjeg poslovanja.
- Identificiranje područja za ulaganje i privlačenje stranih investitora.
- Poticajne mjere za naseljavanje nerazvijenih općina i privlačenja novog stanovništva.
- Podizanje razine i kvalitete obrazovanja, posebice u području visokoga obrazovanja i sukladno potrebama i zahtjevima tržišta, s posebnim naglaskom na razvoj i jačanje poduzetničkih vještina kod mladih ljudi.

U Nacionalnoj strategiji održivoga razvoja navode se četiri neophodna resursa za poboljšanje dugoročne održivosti: ljudski, društveni, prirodni i ekonomski. S tim u vezi, vizija održivoga razvoja čini deset ključnih razvojnih elemenata održivosti: inkluzivnog i prosperitetnog društva, učinkovitog upravljanja gore navedenim resursima, tolerancije, pune potpore razvoju ljudskih potencijala, otvorenost i raznolikost kulture, unapređenje demografskih kretanja, jednakog pristupa kvalitetnom obrazovanju, prirodnih resursa za buduće generacije, uravnotežen održivi gospodarski regionalni razvoj i globalno partnerstvo za održivi razvoj. U okviru ove strategije primijenjen je pristup europskih razvojnih stupova, gdje su proizvodnja dobara i pružanje usluga ključni za razvoj materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja sadašnjih i budućih generacija (Ministarstvo održivog razvoja i turizma 2016).

Ključni zakon koji se bavi problematikom ruralnih predjela jeste Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju, usvojen 2011. godine i posljednji put dopunjen 2017. godine. U osnovnim odredbama ovog zakona može se primijetiti da ključni koncept ruralnog razvoja, kao i pojam ruralnih područja, nije definiran. Generalno gledano, Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju odnosi se samo na usmjeravanje prema održivom korištenju resursa, osiguravanju stabilnih tržišnih cijena proizvoda koji dolaze iz ruralnih regija, uz održavanje konkurentnosti i s tendencijama podizanja životnog standarda seoskog stanovništva (Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju 2017, članak 3., članak 19.).

Pored spomenutoga zakona o ruralnom razvoju i ruralnim područjima, u Crnoj Gori nema zakona koji se tiče isključivo ruralnog turizma, već se ova tematika regulira preko Zakona o turizmu, koji je donesen 2010. godine. Zakon o turizmu također ne definira pojam ruralnog turizma, što dalje navodi na zaključak da ovaj koncept unutar crnogorskog zakonodavstva nije jasno definiran, bilo zbog nedovoljno razvijenog turističkog sektora ili zbog nedovoljno razvijenih zakona (dok je, usporedbe radi, pojam ekoturizma jasno definiran). Općenito, strateški pravac održivog razvoja ruralnog turizma i ujedno manje razvijenih regija u Crnoj Gori, bi trebalo pije svega podrazumijevati (Bataković 2012):

- ubrzanje aktivnosti na pripremi i donošenju neophodnih strateških dokumenta⁶, kao i ažuriranje postojećih dokumenata,
- formiranje stručne skupine odnosno nacionalnog vijeća za ruralni razvoj,
- osigurati bolje upravljanje donatorskim projektima,

⁶ Strategija, planska dokumenta, zakoni, itd.

- mreže LAG⁷ – prema praksi EU nacionalna mreža LAG dio je cjelokupnog sustava institucija uključenih u ruralni razvoj,
- pokretanje formalnih i neformalnih obrazovnih programa iz područja ruralnoga razvoja,
- jačanje komunikacije s civilnim sektorom i potpora programu Mreže za ruralni razvoj Crne Gore.

Pored navedenih regulativnih pravaca, važno je pri pravljenju planova imati na umu da je za poticanje održivog ruralnog razvoja izuzetno važna puna ravnopravnost svih ruralnih područja u Crnoj Gori u pogledu korištenja sredstava iz državnog proračuna, sustava obuke, razine medijske potpore, promocije i upravljanja. Zakonska struktura Crne Gore posljednjih nekoliko godina teži usvajanju i prihvaćanju što više zakona, normi, modela i načela koja su u skladu sa standardima i procedurama EU. Međutim, iz svega navedenog možemo izvesti dva zaključka – razvojni planovi ne koreliraju s trenutnim mogućnostima, ili, pak, željeni ciljevi za postizanje nemaju čvrstu osnovu (Živković, Savić 2017). Ovaj segment zahtijeva nužnost izmjene ideja, ciljeva i zadataka uključenih u gore navedenim strateškim dokumentima. Veliko ograničenje također predstavlja nedovoljno obučeni kadar na svim razinama (od akademskog do administrativnog) koji svojim kapacitetima ne odgovara složenim zahtjevima koji se pred njega postavljaju. Dokaz za to je Izvješće o napretku Crne Gore za 2016. godinu, u kojem je navedeno da je ostvaren umjeren napredak na području ruralnog razvoja. Svakako je pokazano da Crna Gora još uvijek nije na razini razvoja na kojoj bi glatko mogla prihvatiti i provoditi pravne propise koji su dostupni u zemljama EU-a. To u praktičnom smislu implicira da je prije donošenja zakona, vrlo važno provesti opsežnu analizu prednosti i nedostatka zakona, mogućnosti i rizika, vjerojatnosti i potencijala (financijskih, kadrovskih, institucionalnih), jer će se samo na taj način marginalizirati razlike između teorijskog i praktičkog pristupa razvoja ruralnog turizma odnosno održivosti ruralnih područja Crne Gore.

ZAKLJUČAK

Jedna od glavnih obilježja sjeverne i središnje regije jest da raspolaže najviše hidropotencijalnim resursima u Crnoj Gori. Također, Crna Gora raspolaže nalazištima ugljena, boksita, olova i cinka, velikim brojem obradivih površina, bogatom drvnom masom, i odličnim prirodnim resursima za razvoj održivog ruralnog turizma i proizvodnju tradicionalne hrane sa zaštićenim geografskim porijeklom. Turistička infrastruktura sjeverne i središnje regije posljednjih godina usmjerena je prije svega na razvoj ruralnog (eko i etno) i planinskog (zimskog) turizma. Vjerski, izletnički, kulturno-povijesni, sportsko-rekreativni i zdravstveni turizam, također su u povoju. Nedostaci obiju regija odnose se na to da se značajni raspoloživi resursi koriste neadekvatno i bez jasne strategije (Živković 2017). Problem predstavlja nedostatak institucionalnih i ljudskih kapaciteta koji bi svojim aktivnostima podržali razvoj poduzetništva prije svega u ruralnim područjima. Prijetnja daljnjem razvoju obiju regija je da većina jedinica lokalne samouprave nema dovoljno kapaciteta za provedbu projekata uz pomoć sredstava iz fondova EU, izuzev glavnog grada. Izazovi s kojim se sjeverna i središnja

⁷ Lokalne akcijske grupe.

regija suočavaju se odnose na izraženu depopulaciju (prije svega sjevera) i migraciju stanovnika ka području glavnoga grada. Deagrarizacija ruralnog područja i visoka stopa nezaposlenosti u ruralnim područjima doprinose činjenici da većina mladih odlazi iz zemlje. Obje regije su ograničena lošom prometnom povezanošću i usitnjenim poljoprivrednim posjedima u ruralnim područjima. Isto tako, obje regije suočavaju se s nepovoljnim klimatskim uvjetima, problemima zbrinjavanja otpada i otpadnih voda, problemima u opskrbi vodom u ruralnim područjima i nerazvijenoj svijesti stanovništva o očuvanju okoliša za buduće generacije. Mogućnosti razvoja obje regije ogledaju se u valorizaciji prirodnih resursa, primjeni novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, povezivanju znanosti i gospodarstva te razvoju ruralnog poduzetništva. Željeli bismo napomenuti da, izgradnja svijesti o korištenju obnovljivih izvora energije, poboljšanju infrastrukture, sustavu recikliranja otpada, uspostavljanju radionica i provedbi projekata EU-a, predstavljaju značajne i realne šanse za razvoj sjeverne i središnje regije (Ministarstvo ekonomije 2014). Strategija budućega razvoja ruralnog turizma treba biti težnja ka smanjenju regionalne nejednakosti, poboljšanju uvjeta života, integralni pristup njegovom planiranju i upravljanju te optimalno korištenje svih komparativnih prednosti ruralnih područja kroz održivi razvoj (Milanović, Radojević, Škatarić 2010, Bećagol 2014, Kaluđerović 2015).

LITERATURA

- Bećagol, I. (2014), *Mogućnost razvoja eko i seoskog turizma u Crnoj Gori*, specijalistički rad, Fakultet za mediteranske poslovne studije, Tivat.
- Bataković, R.M. (2012), "Ruralni razvoj u Crnoj Gori – investicije i lokalni akteri, njihovi kapaciteti, aktivnosti, umrežavanje ...", Nacionalna konvencija o evropskoj integraciji Crne Gore, http://www.preparenetwork.org/files/PG%202013/Ruralni%20razvoj%20u%20Crnoj%20Gori_Batakovic.pdf (10. 3. 2018).
- Department of Economic and Social Affairs, Commission on Sustainable Development (1999), Sustainable tourism: a non-governmental organization perspective, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/401ngo4.pdf> (22. 3. 2018).
- Dover, M., Papageorgiou, F. (2003), *Developing Sustainable Rural Tourism*, PRISMA – Centre for Development Studies, Athens, <http://www.euracademy.org/wp-content/uploads/2015/06/Thematic-Guide-1.pdf> (24. 3. 2018).
- Đorđević Milošević, S., Milovanović, J. (2012), *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja – Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji*, Fakultet za primenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum, Beograd, Agroznanje, Vršac, FAO, Budimpešta, http://srpskamagaza.com/doks/Održivi_Turizam_elektronsko_izdanje.pdf (26. 3. 2018).
- Ekonomski fakultet Podgorica (2017), Ciljevi privrednog razvoja, http://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_11757/objava_8720/fajlovi/4%20CILJEVI%20PRIVREDN OG%20RAZVOJA%206%2010%202017.pdf (20. 3. 2018).
- Izveštaj o napretku Crne Gore 2016. (2016), Evropska komisija, Brisel, <file:///C:/Users/ecmedia/Downloads/Izvjetaj%20o%20Crnoj%20Gori%202016.pdf> (27. 3. 2018).
- Kaluđerović, M. (2015), *Sociološki činioci razvoja održivog turizma u Crnoj Gori*, Fakultet za mediteranske poslovne studije, Tivat.
- Milanović M. R., Radojević, V., Škatarić, G. (2010), "Depopulacija kao faktor ruralnog i regionalnog razvoja u Crnoj Gori", *Škola biznisa*, 4, 32-40, <http://www.vps.ns.ac.rs/SB/2010/4.4.pdf> (28. 3. 2018).
- Milić, B. (2011), *Ruralni razvoj – Praktikum za lokalne aktere*, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, http://www.invest.negotin.rs/resources/5.ruralni_razvoj/2.ciljevi/Prirucnik_za_ruralni_razvoj.pdf (27. 3. 2018).
- Ministarstvo ekonomije (2014), *Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godine*, <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=172087&rType=2> (9. 3. 2018).
- Ministarstvo finansija (2017), *Pravci razvoja Crne Gore 2015-2018. godine. Rezime*, Podgorica, http://www.predsjednik.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=208097&rType=2&file=1_118_02_07_2015.pdf (27. 3. 2018).

- Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2015), Mapiranje i tipologija predjela Crne Gore, www.mrt.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=216179&rType=2 (22. 3. 2018).
- Ministarstvo održivog razvoja i turizma (2016), Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine, <file:///C:/Users/ecmedia/Downloads/NSOR%20do%202030%20FINALNA.pdf> (25. 3. 2018).
- Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja (2015), Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015-2020., <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=207133&rType=2> (26. 3. 2018).
- Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine (2008), Strategija razvoja turizma u Cmoj Gori do 2020. godine, <http://www.gov.me/files/1228912294.pdf> (26. 3. 2018).
- Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije, Priroda, <http://www.me/index.php/cg/geografija/priroda> (30. 3. 2018).
- Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine (2007), Nacionalna strategija održivog razvoja Crne, <http://www.mrt.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=78343&rType=2> (27. 3. 2018).
- OECD (2011), OECD Regional Typology, https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/OECD_regional_typology_Nov2012.pdf (8.3.2018).
- Pedersen, A. (2002), *Managing Tourism at World Heritage Sites: a Practical Manual for World Heritage Site Managers*, UNESCO World Heritage Centre, France <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-113-2.pdf> (26. 3. 2018).
- Pejanović, R., Vujović, S. (2008), "Ruralni razvoj i agroturizam", *Agroekonomika*, 37-38 (37-38), 5-15, http://agroekonomika.rs/images/arhiva/agroekonomika_37-38.pdf (26. 3. 2018).
- Rodić, V., Bošnjak, D., Vukelić, N. (2008), "Održivost upravljanja poljoprivrednim zemljištem u AP Vojvodini", *Agroekonomika*, 37-38 (37-38), 15-22, http://agroekonomika.rs/images/arhiva/agroekonomika_37-38.pdf (26. 3. 2018).
- Solow, R. (1992), "An almost practical step toward sustainability", *Resource Policy*, 19(3), 162-172.
- Unicef, Ciljevi održivog razvoja, http://www.unicef.rs/files/Ciljevi_odrzivog_razvoja.pdf (28. 3. 2018).
- WCED – World Commission on Environment and Development (1987), *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford.
- Zajednica opština Crne Gore, <http://uom.me/clanovi/> (19. 3. 2018).
- Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju (2017), Službeni list Crne Gore, broj 56/2009, <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-poljoprivredi-i-ruralnom-razvoju.html> (27. 3. 2018).
- Zakon o turizmu, (2014), Službeni list Crne Gore, br. 61, <http://www.paragraf.me/propisi-crnegore/zakon-o-turizmu.html> (28.3.2018).
- Živković, S. (2017), *Razvoj održivog ruralnog turizma u manje razvijenim područjima Crne Gore: aspekt slovenačkih turista*, magistarski rad, Fakulteta za komercijalne in poslovne vede, Celje.
- Živković, S., Savić, M. (2017), "Development of sustainable rural tourism in underdeveloped regions of Montenegro", *Znanje in poslovni izzivi globalizacije v letu 2017: zbornik povzetkov referatov 7. mednarodne znanstvene konference*, 17. november 2017 = Knowledge and business challenge of globalisation in 2017: book of abstracts of the 7 th international scientific conference, 17th November 2017, Fakulteta za komercijalne in poslovne vede, Celje.

SUSTAINABILITY OF RURAL AREAS AND PRESENT STRATEGY FOR DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM IN LESS DEVELOPED REGIONS OF MONTENEGRO

Abstract

The rural areas of Montenegro account for over 90 percent of the total territory. Geographically, Montenegro could be divided into coastal, central and northern region. As a small country in the southeastern part of Europe with plenty of natural and cultural-historical sights, Montenegro has great potential for the development of sustainable rural tourism. The conceptual approach to the development of this form of the tourism in Montenegro is insufficiently examined primarily within the Montenegrin academic and scientific field and the analysis of important legislative documents. For this reason, the purpose of this paper is to examine the current state of development of the sustainability of rural areas and rural tourism in Montenegro, especially in the central and northern region. The paper is based on a comparative analysis of domestic and foreign literature on the contemporary development of rural areas and sustainable rural tourism, as well as the review of legal and strategic documents. We used long-term, descriptive and inductive methods and

generalisation for the purpose of this study. Conclusion indicates that Montenegro has not yet conceived a detailed conceptual strategy of sustainable tourism development of its central and northern region, as the most underdeveloped areas of Montenegro. The contemporary formulation of the rural tourism offer of the central and northern region is exactly where the opportunity for sustainable rural tourism development is. The contribution of this research is reflected in the proclamation of concrete strategic standards and plans that will require a faster revitalization of the sustainability of rural areas, reduce depopulation and migration, and allow a more profitable economic structure of underdeveloped parts of Montenegro. One of the possibility is to moderate the regional business and tourism inequalities between the continental and coastal regions, so the tourism of Montenegro would be developed and embraced as a specifically unique tourist product. **Keywords:** Montenegro, sustainability, rural development, rural tourism, underdeveloped regions, strategy.

Luka Mitrović, msc geografskih znanosti
Fakultet za turizam, Univerzitet Mediteran, Podgorica
Josipa Broza Tita bb, 81000 Podgorica, Crna Gora
E-mail: luka.mitrovic1961@gmail.com

Sveto Živković, msc turizma
Carnival Cruise Line
3655 NW 87th Avenue, 33178 Miami, SAD
E-mail: zivkovic.sveto@gmail.com